

ПОСТНЕКЛАСИЧНІ ОБРІЇ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

В. І. ДОДОНОВА – д. філос. н., проф.,
Донецький національний університет
(м. Донецьк, Україна)

E-mail: dodonovr@mail.ru

Стаття присвячена аналізу соціального управління постсучасної доби розвитку людства. В статті виокремлюються дві моделі соціального управління: раціональна та дискурсивна. Розкривається зміст та сутність дискурсивного управління. Аналізується дискурс як мово-світ, мово-дія, спосіб конструювання соціальної реальності. Значна увага приділяється аналізу маніпуляції суспільною та індивідуальною свідомістю. З'ясовується роль та значення соціального несвідомого у маніпулятивних практиках. Досліджуються наслідки маніпуляції: фанатизм, зомбування, патологічний гемблінг.

Ключові слова: соціальне управління, раціональне управління, дискурсивне управління, дискурс, маніпуляція, соціальне несвідоме, маніпулятивні практики.

THE POSTNONCLASSICAL HORIZONS OF SOCIAL MANAGEMENT

VIRA DODONOVA – Doctor of Philosophy, Professor,
Donetsk National University
(Donetsk, Ukraine)

This article analyzes the social management of post-modern period of human development. Issues of social control have been studied by foreign and domestic scholars, namely V. Andruschenko, E. Aronson, O. Belyaev, B. Gaevsky, N. Gegen, V. Dobrenkov, G. Kunz, S. O'Donnell, D. Kenrik, S. Neysberg, G. Saymon, D. Stoun, J. Turner, M. Shulga, G. Shiler, G. Franke, G. Emerson.

The purpose of this article is the study of the functioning feature, content management social development trends of postmodernity. The article singled out two models of social management: rational and discursive. It is proved that postnonclassical social rationality is based primarily on the discursive management. Analyzes the content and nature of discursive control, the discourse as the world language, the world of action, method of construction of social reality. The concept of discursive control based on the study of texts in French cultural studies P. Serio analysis of Soviet political discourse. In the study of problems used methods of discourse analysis, hermeneutics, systematic approach. Considerable attention is paid to the analysis of the manipulation of social and individual consciousness. Describes the role and significance of the social unconscious in manipulative practices. We study the well-known consequences of manipulation: bigotry, brainwashing, pathological gambling. In conclusion, identifies the main characteristics of discursive control negative effects of the manipulation of consciousness, how to prevent them.

Key Words: social management, rational governance, discursive control, discourse, manipulation, social unconsciousness, manipulative practices.

ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКИЕ ГОРИЗОНТЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

В. И. Додонова – д. филос. н., доц., проф. к-ры философии,
Донецкий национальный университет
(г. Донецк, Украина)

Статья посвящена анализу социального управления постсовременного периода развития человечества. В статье вычленяются две модели социального управления: рациональная и дискурсивная. Раскрывается содержание и сущность дискурсивного управления. Анализируется дискурс как мир языка, мир действия, способ конструирования социальной реальности. Значительное внимание уделяется анализу манипуляции общественным и индивидуальным сознанием. Описывается роль и значение социального бессознательного в манипулятивных практиках. Изучаются известные следствия манипуляции: фанатизм, зомбирование, патологический гемблинг.

Ключевые слова: социальное управление, рациональное управление, дискурсивное управление, дискурс, манипуляция, социальное бессознательное, манипулятивные практики.

Постсучасний розвиток суспільства в Україні демонструє революційні, навіть екстремальні випадки розв'язання суспільних протиріч, що є проявом складних, глибоких, неоднозначних соціальних проблем цивілізаційного вибору нашого народу, розв'язання яких потребує великої мудрості від керівництва держави, вміння мислити не лише у форматі сьогодення, а й передбачувати наслідки управлінських рішень набагато вперед. Сьогодні можна говорити про принципово новий підхід до соціального управління, коли раціональні важелі при прийнятті рішень доповнюються нераціональними, навіть ірраціональними. Людина приймає рішення, дуже часто не усвідомлюючи причини прийняття на користь саме цього рішення; відбувається вплив на психічні структури особистості, завдяки якому змінюються мотиви та мета діяльності в необхідному певній групі людей напрямку; більш того, людина хоче зробити те, чого від неї очікують. Йдеться про маніпулятивні практики управління свідомістю, які останнім часом набули великого розмаху.

Проблема соціального управління була предметом розгляду відомих зарубіжних дослідників, а саме Ф. Зимбардо, Ю. Алексєєва, Е. Аронсона, В. Афанасьєва, О. Беляєва, Ю. Баришнікова, Н. Гегена, В. Добренєкова, В. Іванова, М. Ляйпе, Г. Кунца, С. О'Донелла, Д. Кенріка, Б. Курашвілі, С. Наумкіної, С. Нейсберга, В. Парахіної, В. Подлесних, Г. Почепцова, В. Розанова, Г. Саймона, І. Слепенкова, Д. Стоун, Дж. Тернера, Г. Шилера, Г. Франке, Л. Федотової, Т. Уїлсона, М. Удальцової, В. Уколова, Р. Ейкєрта, Р. Чалдіні, Г. Емерсона, та ін. Також соціальне управління було у фокусі теоретичного аналізу багатьох сучасних вітчизняних філософів, політологів, управлінців, зокрема В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Бєха, Ю. Бєх, В. Воронкової, В. Воловика, Б. Гаєвського, А. Герасимчук, Л. Димитрової, В. Кременя, М. Лепського, М. Лукашевича, А. Маковецького, С. Пазиніч, О. Пономарьова, А. Романовського, Н. Сергієнко, В. Присяжнюка, В. Ребкала, М. Туленкова, А. Чернявського, М. Шульги, Г. Щокіна та ін.

Величезне поле для соціально-психологічних узагальнень надає протестний рух в Україні (Майдан), на прикладі якого ми маємо апробацію маніпулятивних технологій, тролінгу інформації, нової ролі соціальних мереж в Інтернеті. Звісно, кожна історична доба у розвитку людства пропонує свою парадигму управління суспільством, виходячи з тих цілей, що ставить перед собою суспі-

льство, та засобів, якими воно намагається досягти цих цілей. На сьогоднішній день нагальною є потреба поглибити дослідження особливостей функціонування, змісту, типів соціального управління постсучасної доби існування людства, що можна визначити за *метою* статті.

Слід зазначити, що за умов постнекласики значно змінюються акценти у соціальному управлінні: відмова від метанаративів, плюральність ідеологій в суспільстві актуалізує проблему цілей, методів, технологій управління громадянським суспільством, суспільною та індивідуальною свідомістю і поведінкою. Специфіка управління суспільними відносинами полягає в тому, що вплив на соціальну поведінку може бути як безпосереднім, так і опосередкованим. У сучасній теорії соціального управління розрізняються дві основні моделі вироблення управлінських рішень: раціональна та дискурсивна.

Перша з них детально описана автором концепції обмеженої раціональності Г. Саймоном у книзі «Адміністративна поведінка» [Саймон, 2001]. Раціональна модель припускає, що вироблення рішення є раціональним процесом знаходження найкращого технічного вирішення певної проблеми, основними елементами якого є: 1) цілі – знання про те, що бажаєш зробити; 2) альтернативи – засоби можливого досягнення цілей; 3) впливи – витрати та вигоди, що пов'язані з кожною альтернативою; 4) критерії, за якими альтернативи розміщуються у порядку бажаності; 5) моделі, які мають допомогти передбачити емпіричні наслідки обраної моделі. Раціональна модель включає декілька положень, а саме: 1) інформація має значення, оскільки рішення може бути ухваленим лише на її основі; 2) закони логіки та більша поінформованість гарантують «кращу політику»; 3) існує одна особа або принаймні група осіб, яка ухвалює рішення.

Друга модель репрезентована працею Дебори Стоун «Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень» [Стоун, 2000]. «Сутність дискурсивної моделі полягає в тому, що основні поняття, які використовуються під час вироблення рішення (мета, проблема, спосіб її розв'язання) не є раз і назавжди визначеними. А їх перевизначення відбувається кожного разу, коли приймається те чи інше рішення» [Шульга, 2008: с. 26].

Вдосконалення управлінських методик і соціальних технологій супроводжується все більш опосередкованим та гнучким впливом на кінцевий об'єкт управління. Цей вплив відбувається через корекцію реального стану колективної свідомості, духу, культурної пам'яті, які орієнтують, спрямовують, пропонують коди практичних дій і поведінки соціальних груп. Тому звернення соціальних управлінців у постнекласичних умовах до дискурсів, до текстів, до семантики і символіки обумовлено не лише загальним лінгвістичним поворотом у філософії, а й конкретною практикою плюралістичної демократії. Реальний світ в постнекласиці більше не вважається таким, що розвивається незалежно від понять, за допомогою яких він пояснюється.

Дискурсивне управління засноване на глибинній корекції мово-світу людини і суспільства. Дискурс є інструментом впливу на аксіологічну сферу життя соціуму, а отже – і засобом конструювання соціальної реальності.

Якщо згадати про питання співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в межах соціальної дії, то конструкціоністський підхід є абсолютизацією суб'єктивності. Як зазначає І.Г. Ясавєєв у книзі «Конструювання соціальних проблем засобами масової інформації», конструкціонізм є найпоследовнішою і строго «антиоб'єктивістською» позицією. Основні ідеї цього підходу сформульовані Малькольмом Спектором і Джоном Кітсьюзом у 1970-х роках. Сутність

цих положень полягає, насамперед, в остаточній відмові від об'єктивної соціальної умови, як складової соціальної проблеми. «Будь-яке визначення соціальних проблем, яке починається словами: "соціальні проблеми – це ті умови... ", веде до концептуального і методологічного тупика» [Ясавеев, 2004: с. 161].

Прихильники соціального конструктивізму пропонують відмовитися від тлумачення соціальних проблем як зовнішніх умов на користь розуміння соціальних проблем як риторики. Вони визначають соціальні проблеми як діяльність індивідів або груп щодо вираження незадоволеності і висування тверджень-вимог стосовно деяких передбачуваних умов. З цієї точки зору, соціальні проблеми конструюються індивідами або групами, залучаючи увагу спільноти до тих чи інших умов, і висувають вимоги щодо їхніх змін. «Соціальні проблеми, – пише І.Г. Ясавеев, – можуть конструюватися і соціологами, у тому випадку, якщо їх виступи і публікації, що представляють результати досліджень та інтерпретацію цих даних, сприяють зростанню занепокоєності спільнотою відносно будь-якої ситуації» [Ясавеев, 2004: с. 53–54].

Оцінюючи значення, переваги та недоліки соціального конструкціонізму, слід вказати, по-перше, на те, що він пропонує чітке і послідовне визначення соціальних проблем як риторики. По-друге, конструкціонізм розкриває природу вкрай мінливого процесу суспільного визначення як «проблем» тих чи інших соціальних ситуацій. По-третє, соціальний конструкціонізм, звертаючи увагу на твердження-вимоги, на тих, хто їх висуває, на аудиторію, яка їх сприймає, зосереджується на структурах повсякденності – так званих «вимірах людського буття».

М.В. Попович пише, що в будь-якій культурі люди обмінюються новинами, щось просять, щось наказують, виражають своє ставлення до чогось, зокрема, скаржаться на хвороби, кепкують, співчують, виражають страх чи ненависть, сміються. Проте в кожній культурі це проявляється по-різному. «Дискурс – це саме той поверх культури комунікації, який регулює структури такого роду. Регулятивна культура дискурсу полягає в тому, що в одному дискурсі вирази (тексти) приймають або відкидають, виходячи з певних критеріїв» [Попович, 2003: с. 31]. Саме в ході діалогу в учасників комунікації виникають різноманітні «психічні продукти»: думки, почуття, бажання, мрії, уяви, надії, вірування, знання. Свідоме втручання в поле дискурсу, започаткування нових тем для обговорення, зміна акцентів, оцінка певних політичних подій у масовій свідомості як справедливих чи несправедливих, важливих чи неважливих непомітно підштовхують людину до того, що вона самостійно робить висновок на користь інтересів владної еліти.

Розмірковуючи про сутність дискурсу, М. Фуко у своїй роботі «Археологія знання», наголошує на тому, що «дискурс, як ми його зазвичай розуміємо, яким ми його можемо прочитати, коли він втілюється в тексті, не є <...> простим і прозорим плетінням слів, таємничою тканиною речей з чітким "сполученням" слів, що забарвлені й доступні очам <...>. Дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, змішує лексику й досвід <...>. Завдання полягає в тому, щоб <...> тлумачити дискурси не як сукупність знаків (що означають елементи, які відсилають до змісту або репрезентації), а як практику, яка систематично формує об'єкти, про які вони (дискурси) говорять. Безумовно, дискурс – це подія знаку, але те, що він робить, є дещо більшим, ніж просто використання знаків для означення речей» [Фуко, 1996: с. 48–49]. Надміру непропорційне й активне втручання в дискурс одного з учасників полілогу

дозволяє нав'язувати власні переконання й погляди, маніпулюючи свідомістю опонентів і поступово змінюючи їх цінності.

Найпоширенішим прикладом такого впливу є політичний дискурс. З декількох «можливих світів» політичні гравці намагаються запропонувати опонентові один, найбільш бажаний для себе, але представити справу так, що цей варіант відповідає його інтересам і цілям. «<...> Вплив дискурсу на соціум може бути й позитивним, і негативним, і навіть згубним для самого соціуму. Йдеться про таке використання дискурсу, яке здійснюється владними структурами з метою лімітування свободи громадян, ідеологічної орієнтації, тотального контролю та маніпулювання свідомістю» [Фуко, 1996: с. 22]. Оскільки дискурс є живим втіленням мово-дій, то свідомі втручання в «стихійний», на перший погляд, процес вільного обміну думок, має певні шанси на успіх.

На щільний зв'язок дискурсивних практик і соціальної реальності вказує сучасний американський філософ Річард Андерсон у своїй статті з виразною назвою «Дискурсивне походження диктатури і демократії» [Андерсон, 2003: с. 7–10]. Оперуючи багатим емпіричним матеріалом, він доводить пряму залежність між мовними особливостями дискурсів та демократичними чи деспотичними режимами. На його думку, недемократичні режими зазвичай правили мовою, яка була іноземною для підконтрольного їм населення. Усі колоніальні режими в Африці, Азії й Америці використовували мову метрополії для проведення влади над населенням, яке розмовляло місцевими рідними мовами.

Р. Андерсон називає типові ознаки, якими недемократичні режими надають соціально-культурному дискурсові владної політичної зверхності щодо мови і мовлення місцевого населення. Диктаторська чи авторитарна влада засобами масової інформації, через освіту і культурні артефакти формує дискурс, що поєднує ретельно опрацьовані поняття і фонетичні форми вимови з обмеженнями на застосування місцевої лексики як непрестижної та архаїчної. Дискурс розвиває «букет метафор», який на образному рівні стверджує домінування мови еліти над місцевою мовою «демосу». Політичний філософ робить висновок, що демократичні перетворення розпочиналися з повалення дискурсивного бар'єра, типізованого з недемократичним правлінням і поверненням до рідної мови.

Ще один приклад впливу дискурсивних практик на соціально-політичне життя наводиться в роботі французького дослідника Патрика Серіо (Серіо, 1999: с. 337–383). Автор стверджує, що новий стиль, який утворився в російській політичній мові за радянських часів, не в останню чергу сприяв закріпленню ідеологічного монополізму дискурсивними засобами. Так, зокрема, для радянського політичного дискурсу були характерні наступні риси:

1) номіналізація, наслідком якої є знищення суб'єкта, агента того процесу, про який ідеться. Всі процеси набувають анонітного, безособистісного характеру, а після того, як суб'єкт зник, можливі ідеологічні маніпуляції з неіменованими сутностями;

2) сурядність, яка має дві форми: або сполучником «і» поєднуються слова, які не є синонімами (наприклад, «партія і народ»), або сполучник «і» взагалі зникає, і тоді виникають нові словосполучення («партія, весь радянський народ»). Результатом цього є те, що велика кількість понять стають тотожними («партія» = «народ» = «уряд» = «держава» = «комунізм» = «радянські люди»).

Інша особливість дискурсу полягає в тому, що дискурс передбачає і створює ідеального адресата. На думку П. Серіо, ідеальним адресатом є той, хто приймає всі пресупозиції кожної фрази, що дозволяє дискурсу відбутися; при

цьому дискурсу-монологу набуває форми псевдо-діалогу з ідеальним адресатом, в якому адресат враховує всі пресуппозиції. Дійсно, заперечувати пресуппозиції було б рівносильним запереченню правил гри і, тим самим, запереченню за тим, хто виголошує промову, його права на місце оратора, яке він займає. Хоча, на думку П. Серіо, ідеальний адресат не тотожний конкретній особі, яка сприймає промову, яким є, наприклад, всі делегати з'їзду КПРС, що слухають промову.

Сутність пізнання дискурсу, зокрема, радянського, за П. Серіо, полягає в тому, щоб описати фундаментальну особливість, а саме – його амбівалентність, або «фундаментальну двосмисленість», що обумовлено, з одного боку, характеристикою самої мови (класична безособовість у російській мові: *«меня так и осенило»*, *«его будто бы ударило»*), а з іншого – політичними та ідеологічними настановами суспільства.

На думку академіка Ю.С. Степанова, дискурс – це «мова в мові», але представлена у вигляді особливої соціальної даності. Дискурс реально існує не у вигляді своєї граматики, свого лексикону, а як просто мова. Дискурс існує в текстах, за якими постає особлива грамика, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, нарешті, особливий мово-світ. У світі будь-якого дискурсу діють свої правила синонімічних заміни, свої правила істинності, свій етикет [Степанов, 1995: с. 44]. Це – «альтернативний» світ у повному смислі цього логіко-філософського терміну.

При цьому дискурсом є не просто текст, а текст у його становленні в уяві інтерпретатора. Логічний зміст окремих речень – компонентів дискурсу – пов'язується логічними зв'язками кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації. Розуміючи дискурс, інтерпретатор komponує елементарні пропозиції в загальне значення, поміщаючи нову інформацію, що міститься в черговому реченні, яке підлягає інтерпретації, у рамки вже отриманої, проміжної, або попередньої інтерпретації. У результаті цього долається (якщо це необхідно) референтна неоднозначність, визначається комунікативна мета кожного речення і крок за кроком з'ясовується драматургія всього дискурсу.

У ході такої інтерпретації відтворюється – «реконструюється» – мисленнєвий світ, в якому автор конструював дискурс, і в якому описується реальне і бажане (навіть не завжди досяжне), нереальний стан речей. У цьому світі ми знаходимо характеристики діючих осіб, об'єктів, часу, обставин подій (зокрема, вчинків діючих осіб) тощо. Цей мисленнєвий світ включає також домисльовані інтерпретатором (з його неповторним життєвим досвідом) деталі і оцінки. Саме цією обставиною і користується автор дискурсу, нав'язуючи власну думку адресату, бо, намагаючись зрозуміти дискурс, інтерпретатор хоча б на мить переселяється в чужий мисленнєвий світ. Досвідчений маніпулятор розпочинає «обробку» чужої свідомості буденними розмовами – з тим, щоб нове відношення до предмета гармонізувало з повсякденними уявленнями. Розпливчата семантика мови сприяє гнучкому втіленню в чужу свідомість: новий погляд модифікується (це своєрідна мімікрія) під впливом системи усталених думок інтерпретатора, а заодно і змінює цю систему.

Як зазначає польська професорка Оля Гнатюк, «дискурс, як і кожне суспільно обумовлене відображення світу, є не пасивним віддзеркаленням наявної дійсності, а активним конструюванням та зображенням світу. Дискурс визначає і водночас обмежує те, що є "реальним", "істинним", "природним". Навіть коли індивід стверджує, що він не творить дискурсу, уважний аналіз його меседжу дає змогу вловити настирливо повторювані теми, аргументи, думки, джерела та взаємозв'язки, які становлять межі функціонування, що уможливають або

обмежують діяльність цього суб'єкта». І далі: «<...> Будь-який дискурс не лише віддзеркалює реальність, не тільки сам на неї впливає, але й перетворює її, стаючи своєрідною парареальністю, іноді впливовішою, ніж та реальність, котру він начебто описує» [Гнатюк, 2005: с. 59].

Таким чином, маніпулюючи з дискурсом, можливо будувати моделі для зображення типів нелінійних середовищ, таких як: свідомість, несвідоме, культура, соціум, історія. Ось чому дискурсивна модель соціального управління є пріоритетною в умовах плюральності, невизначеності, стохастичності, ризикованості, випадковості, нелінійності суспільного розвитку. Це не означає, що «раціональна модель» управління втрачає свою актуальність: вона перетворюється на одну з можливих альтернатив поряд з іншими моделями.

Юрген Габермас у роботі «Техніка і наука як "ідеологія"» (1968) прогнозував значне розширення репертуару управлінських технік. Він цитує Германа Кана, який склав перелік перспективних технічних винаходів на найближчі 33 роки. Серед перших 50-ти винаходів значилась велика кількість технік контролю за поведінкою і зміною особистості: 1) нові і більш всеохоплюючі техніки нагляду, моніторингу і контролю за індивідами і організаціями; 2) нові і більш надійні освітнянські і пропагандистські техніки, які впливають на людську поведінку, приватну і суспільну; 3) практичне використання безпосередньо електронної комунікації для стимуляції роботи мозку; 4) нові і відносно ефективні техніки боротьби із заколотами; 5) нові і більш різноманітні лікарські препарати для контролю за втомлюваністю, релаксацією, тривожністю, настроєм, особистістю, сприйняттям і фантазіями; 6) перевірені можливості «зміни» статі; 7) інші способи генетичного контролю конститутції індивіда і впливу на неї.

«Звісно, – коментує Ю. Габермас, – прогнози такого роду надзвичайно проблематичні, і, тим не менш, вказують на сферу майбутніх можливостей відчепити людську поведінку від пов'язаної з граматиною мовних ігор системи норм, і замість цього за допомогою безпосереднього фізичного і психологічного впливу інтегрувати її в систему, що саморегулюється, типу людина-машина. Психологічні маніпулювання поведінкою можуть вже сьогодні виключити старомодний обхідний шлях через інтеріоризовані, хоч і такі, що піддані рефлексії, норми» [Хабермас, 2007: с. 108–109].

Десятиліття, які минули з часу опублікування цієї праці Габермаса, у цілому підтвердили вірність прогнозів мислителя. Ми бачимо, як маніпулятивні технології поступово витісняють з арсеналу соціального управління пряме насильство та примус. Якщо класичному соціальному управлінню притаманна лінійна біхевіористська схема «стимул–реакція», некласичному – поява посередника у вигляді ціннісних та ідеологічних настанов, то постнекласична раціональність детермінує звернення управлінців до процедури маніпулювання.

Маніпулювання – це вид психологічного впливу на людей як таємне управління, обробка, примус, що спрямовані на програмування їх думок, прагнень, психічних станів і поведінки з метою контролю і досягнення слухняності в інтересах маніпулятора. Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Перша і головна умова, за якою відбувається маніпуляція, полягає в тому, що в більшості випадків громадяни не бажають витратити ні душевні, ні розумові сили, ні часу на те, щоб засумніватися у тому «шквалі» повідомлень, що їм пропонується. Маніпулятори свідомістю уподібнюються чаклунам: вони відволікають увагу від головного об'єкта повідомлення, зосереджуючись на неістотній, випадковій, фоновій інформації – так званому інформаційному шумі.

Важливою ознакою маніпулювання є несумісність кінцевих інтересів і цілей маніпулятора з актуально існуючими потребами і бажаннями об'єкта маніпуляції. «В даному контексті маніпулювання є видом соціального шахрайства, шахрайських дій політичних лідерів, соціальних інститутів, державних установ з використанням ЗМІ, політичних заходів, різного роду афер і таке ін. Ці дії пов'язані з намаганням створити хибне враження, таємний примус, ілюзії самостійного рішення, необхідно перетворити об'єкт у маріонетку, слухняне знаряддя в руках маніпулятора. Маніпулятивні дії спрямовані на те, щоб "приручити" іншого, "спіймати на гачок", "прибрати до рук", тобто перетворити об'єкт у маріонетку, слухняне знаряддя в руках маніпулятора» [Капитонов, Зинченко, Капитонов, 2008: с. 28].

Іншою ознакою маніпуляції є її латентність, прихованість її справжніх цілей не лише від адресата, а й від суспільства в цілому. Як пише С.Г. Кара-Мурза в роботі «Маніпуляція свідомістю», маніпулювання можна визначити як «спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їх поведінки. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється таємно і має на меті зміну думок, переконань і цілей людей у необхідному напрямку» [Кара-Мурза, 2000: с. 26].

Тезу про прихований характер маніпулювання С.Г. Кара-Мурза розвиває і у своїй іншій праці – книзі «Радянська цивілізація». Він вказує, що маніпуляція свідомістю, як засіб панування, може виникнути виключно за умов наявності більш-менш розвинутого громадянського суспільства, тобто соціального порядку, заснованого на представницькій демократії. Він цитує соціологів П. Лазарфельда і Р. Мертона, які пишуть: «Ті, хто контролює погляди і переконання в нашому суспільстві, вдаються менше до фізичного насильства і більше до масового навіювання. Радіопрограми і реклама замінюють залякування і насильство». С.Г. Кара-Мурза стверджує, що традиційне суспільство, яким була російська цивілізація, не знала маніпуляцій. Влада монарха (або генерального секретаря ВКП(б)), хоч і потребувала легітимації, тобто придбання авторитету в масовій свідомості, але вона не використовувала маніпулятивних технологій. Відносини панування при такій владі були засновані на відкритій, без маскуванні, імперативній дії – від насильства і придушення до нав'язування, навіювання, наказу – з використанням грубого простого примушення. Сутність маніпуляції зовсім інша: «ми не будемо тебе *примушувати*, ми вліземо до тебе в душу, у підсвідомість, і зробимо так, що ти *схочеш*. У цьому – головна різниця і принципова несумісність двох світів: релігії або ідеократії (у традиційному суспільстві) і маніпуляції свідомістю (у громадянському суспільстві)» [Кара-Мурза, 2005].

Використання сучасним соціальним управлінням маніпулятивних технологій стосується не лише дискурсивних практик, що пов'язані з вербальною рефлексією соціальних подій і процесів, а й більш глибоких шарів колективної психіки, несвідомого – зокрема.

Несвідоме існує в персональному, колективному і соціальному різновидах. Персонально – у структурі особистості індивіда; колективно – у взаємодії, а також у мережах соціальної і культурної ідентифікації; соціально – у таких явищах, як незмінне, стереотипне відтворення норм (соціобіотика), масова поведінка, алгоритми мислення, ідеології, символи.

Раніше теорія управління не торкалася компонента несвідомого, проте внаслідок переходу в поясненнях «соціального» від детерміністських підходів до багатоманіття ймовірнісних моделей, які інколи заперечують будь-яку зако-

номірність і залежність кожного наступного стану суспільства від попереднього, несвідоме поступово знайшло своє місце в соціальному управлінні.

Управлінці враховують, що людська діяльність і соціальна поведінка відбуваються за допомогою чотирьох регулятивних систем: 1) біогенетичної системи, що підтримує природний стан людини; 2) чуттєво-тілесної, психосоматичної системи, яка інтегрує відчуття, емоції, почуття, мислення (у випадку афективної масової або колективної дії); 3) міфологічного і міфологізованого мислення, що веде до рутинної, консервативної інтерпретації дійсності на основі архаїчних схем свідомості; 4) раціонально-логічного, апіорно-теоретичного мислення і рефлексії, що дозволяє аналізувати і цілеспрямовано конструювати дійсність [Сікевич, 2005: с. 27].

Згадані системи є інформаційними, при цьому три – знаковими, інтерпретативними. Остання, четверта, репрезентує власне царину суспільної свідомості, а також самосвідомості. Друга і третя утворюють сферу соціального несвідомого, яка виступає з'єднуючою ланкою між природною і соціальною іпостасями людини. Соціальне несвідоме, таким чином, забезпечує всій системі регуляції цілісність, зв'язність, гнучкість і взаємну узгодженість.

Кожний наступний рівень у наведеній схемі нарощується над попереднім, доповнює і ускладнює всю систему. Основні компоненти соціального управління, тобто мотивації, потреби, інтереси, цінності специфічно функціонують у трьох знакових системах, і лише в раціонально-логічній особливе місце належить меті. Цінності охоплюють сферу свідомого і несвідомого, що програмує напруження, конфлікти їх соціального прояву. Соціальне несвідоме завдяки афективному та міфологізованому мисленню також бере участь в інтерпретації, тобто в соціальному конструюванні дійсності. «Там, де раціональна свідомість оперує аналізом, логікою, порівнянням, пошуком розбіжностей, перевіркою інформації і рефлексивною перевіркою своїх власних підстав, у несвідомого працює інший інструментарій: аналогія, ототожнення, емоції, нечуттєвість до суперечностей, образ, синтез. Серед них відсутня рефлексія, що і сприяє безконтрольності його існування» [Сікевич, 2005: с. 25].

Для масової свідомості в кожену епоху характерні два набори пізнавальних засобів, які умовно можна визначити як раціональні та ірраціональні. У наведеній вище схемі останні відповідають рівню міфологізованого мислення. Але, якщо в періоди соціальної стабільності раціональні компоненти витісняють традиційні міфологеми на узбіччя сприйняття і осмислення дійсності, то в кризовій ситуації – психологічної нестійкості, невпевненості в завтрашньому дні, – ті ж самі міфологеми, виконуючи захисну функцію, стають головними опорами, що протидіють соціопатії і деградації соціуму

Як пише Л. Нагорна, «сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості та низьких інстинктів для провокування відповідних психологічних реакцій. Негативні іміджі ворога, спотворені авто- і гетеростереотипи, перекручені уявлення про демократію й тоталітаризм створюються тепер значно простіше. Рівень політичної культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку. Люди, мало обізнані із законами функціонування «політичної кухні», легше піддаються навіюванню, стають жертвами політичних авантюристів і демагогів» [Нагорна, 2009: с. 5].

Саме система неусвідомлених соціальних стереотипів виступає в якості прямого результату функціонування колективного несвідомого, але – на відмі-

ну від останнього – має чіткі межі і тому вимірюється засобами соціологічного дослідження. Початково стереотипи формуються під час первинної соціалізації, у сім'ї, завдяки механізмам навіювання і копіювання поведінки дорослих. Однак, цілісна картина світу в межах даної культури є результатом інституціонального впливу, тобто формується вже поза сім'єю, у ході взаємодії людини із соціальною дійсністю.

Маніпуляція масовою свідомістю з боку інститутів влади або засобів масової інформації стає можливою тільки тому, що вона відбувається шляхом «включення» тих чи інших стереотипів, тобто шляхом свідомого управління соціальним несвідомим. Цей процес можна уподібнити переключенню кольорів світлофора: червоний колір сигналізує небезпеку, обережність, а зелений – безпеку, впевненість і спокій.

Не випадково дослідники стверджують, що основним з медико-психологічних наслідків маніпулювання свідомістю є різке збільшення кількості людей з різними формами деструктивної поведінки, яке виражається в стійкому прагненні до руйнування і насильства. Маніпулювання суспільною свідомістю у формі латентної чи відвертої пропаганди насильства, жорстокості, расової чи релігійної ненависті можуть запускати механізм спонтанної деструктивної поведінки. З цим пов'язують негативні тенденції останнього часу: збільшення числа злочинів, спрямованих проти особистості, злочинів на сексуальному ґрунті, вбивств тощо. Найбільш небезпечною формою деструктивної поведінки стає релігійно-фанатична, з якою пов'язані акти тероризму, що скоюють терористи-смертники. Такий фанатизм пов'язаний з паталогічною структурою особистості, головним чином, з психопатією.

На окрему увагу заслуговує явище «зомбування» – особлива цілеспрямована психологічна обробка індивіда з пригніченням функцій Я. У наведеному вище прикладі з терористами-смертниками зомбування є, якщо можна так виразитись, найвищим досягненням управлінських технологій, оскільки результати маніпулювання за своєю силою перемагають біологічний за природою інстинкт самозбереження.

М.М. Присяжнюк пише, що побічним наслідком маніпуляції є паталогічний гемблінг, тобто невтримна схильність до азартних ігор. Причиною цього він вважає той факт, що пристрасть до легкої наживи стала всезагальною, морально допустимою, суспільно заохочувальною, такою, що пропагується засобами масової інформації. Гра розглядається дослідником як своєрідний психологічний захист, що допомагає особистості уникнути реальності і необхідності приймати будь-які конкретні рішення. «Основними ознаками паталогічного гемблінгу є: постійне збільшення часу, що присвячується грі, нездатність припинити гру після великого виграву або програшу, поява дискомфорту в разі відсутності гри. Згідно новій класифікації хвороб, ці ознаки включені до розділу "психічні і поведінкові розлади". Комп'ютероманія та Інтернет-залежність характеризуються подібними паталогічними станами, що потребують адекватної медико-психологічної допомоги» [Петрик, Остроухов, Штоквиш, 2008: с. 93].

Отже, маніпулятивні технології із задіянням несвідомого окрім прогнозованого ефекту призводять до безлічі побічних наслідків, завдають величезної шкоди духовному стану особистості, що, у свою чергу, знижує соціальне і психологічне здоров'я нації. «Біотехнічне втручання в ендокринну систему управління, – писав Ю. Габермас, – і справжнє втручання в генетичну передачу спадкової інформації в майбутньому можуть привести до ще більш глибокого кон-

тролю за поведінкою. І тоді повинні повністю атрофуватися старі зони свідомості, що розвиваються в комунікації на основі буденної мови. На цій стадії розвитку технік контролю за людською поведінкою – якщо, звичайно, можна буде говорити про кінець психологічних маніпуляцій у тому ж сенсі, в якому сьогодні йдеться про кінець політичних ідеологій, – було б подолано відчуження, неконтрольоване відставання інституціональних рамок. Однак, самооб'єктивація людини в цьому випадку була б завершеною в запланованому відчуженні – люди стали б творити свою історію за власною волею, але неусвідомлено» [Хабермас, 2007: с. 109].

Залишається сподіватися, що подібні прогнози не реалізуються, і за конкретною людиною буде збережено право вирішувати власну долю. Але до створення суто технологічних засобів для втілення в життя таких цілей, людство, схоже, наблизилося упритул.

Література

- Андерсон, 2003 – Андерсон Р. Дискурсивне походження диктатури і демократії ; [пер. з англ.] // Універсум. Журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. – 2003. – № 7–10.
- Гнатюк, 2005 – Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
- Капитонов, Зинченко, Капитонов, 2008 – Капитонов Э.А. Зинченко Г.П., Капитонов А.Э. Управление общественными отношениями : учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°»; Ростов-н/Д : Наука-Пресс, 2008. – 368 с.
- Кара-Мурза, 2000 – Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
- Кара-Мурза, 2005 – Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2005 – 365 с.
- Нагорна, 2009 – Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорів аберації віртуальності // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2(35). – С. 3-12.
- Петрик, Остроухов, Штоквиш, 2008 – Петрик В.М. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: учеб. пособ. / Петрик В.М., Остроухов В.В., Штоквиш А.А. и др. / [под ред. В.В. Остроухова]. – К., 2008. – 544 с.
- Попович, 2003 – Попович М.В. Поняття «дискурс» у метафорічному та логіко-лінгвістичному розумінні // Філософська думка. – 2003. – № 1. – С. 27–35.
- Саймон, 2001 – Саймон Г. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: [пер. з англ.]. – (Вид. переробл. і доп. числен. заув. авт.). – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
- Серио, 1999 – Серио П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и порт. / Общ. ред. и вст. ст. П. Серио; предисл. Ю.С. Степанова. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – 416 с.
- Сикевич, 2005 – Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю. А. Поссель. – СПб: Питер, 2005. – 267 с.
- Степанов, 1995 – Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века: сб. статей. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т., 1995. – 432 с.
- Стоун, 2000 – Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.
- Фуко, 1996 – Фуко М. Археология знания ; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова / общ. ред. Бр. Левченко]. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

- Хабермас, 2007 – Хабермас Ю.* Техника и наука как «идеология» ; [пер. с нем. М. Л. Харькова]. – М.: Праксис, 2007. – 208 с.
- Шульга, 2008 – Шульга М.А.* Соціально-політичне управління: навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 248 с.
- Ясавеев, 2004 – Ясавеев И.Г.* Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. – 200 с.

References

- Anderson R.* Dyskursyvne pohodzhennya dyktatury i demokratiyi [The discursive origination of dictatorship and democracy] / Tranc. from. eng. // *Universum. Zhurnal politologiyi, futurolohiyi, ekonomiky, nauky ta kultury.* – 2003. – № 7–10.
- Hnatyuk O.* Proshhannya z imperiyyu: Ukrayins"ki dyskusiyi pro identychnist" [The farewell with empire: the Ukrainian discussions concerning identity]. – Kyiv, 2005. – 528 p.
- Капютнов Е.А., Зынченко Н.П., Капютнов А.Е.* Управление общественными отношениями : учебное пособие [Management of social relations: learning guide]. – Moscow; Rostov-on-Don, 2008. – 368 p.
- Kara-Murza S.G.* Manipulaciâ soznaniem [Manipulations with consciousness]. – Kiev, 2000. – 448 p.
- Kara-Murza S.G.* Sovetskaâ civilizaciâ [The Soviet civilization]. Book 1. Ot načala do Velikoj Pobedy [From the beginning to the Great Victory]. – Moscow, 2005 – 365 p.
- Nagorna L.* Symvolichnyj prostir informacijnoho suspil"stva: zorovi aberaciyi virtual"nosti [The symbolic space of information society: visual aberrations of virtuality] // *Politychnyj menedzhment.* – 2009. – № 2(35). – Pp. 3–12.
- Petryk V.M., Ostroukhov V.V., Shtokvysh A.A. et al.* Informacionno-psihologičeskaâ bezopasnost' v èpohu globalizacii: učeb. posob. [Information-psychological safety at globalization era: learning guide] / V.V. Ostroukhov (ed.). – Kiev, 2008. – 544 p.
- Popovych M.V.* Ponyattya «dyskurs» u metaforichnomu ta lohiko-linhvistychnomu rozuminni [The «discourse» concept within the metaphorical and logical-linguistic meanings] // *Filosofs"ka dumka.* – 2003. – № 1. – Pp. 27–35.
- Simon H.* Administrativna povedinka: Doslidzhennya procesiv pryjnyattya rishen" v orhanizacijax, shho vykonuyut" administrativni funkciyi [Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization] / Tranc. from eng. Second ed. – Kyiv, 2001. – 392 p.
- Seriot P.* Russkij âzyk i sovetskij političeskij diskurs: analiz nominalizacij [Russian language at Soviet political discourse: analysis of nominalization] // *Kvadratura smysla: Francuzskaâ škola analiza diskursa [Sense quadrature: French school of the analysis of a discourse]* / Tranc. from fr. and portug. – Moscow, 1999. – 416 p.
- Sikevich Z.V., Krokynskaya O.K., Possel Y. A.* Social'noe bessoznatel'noe [Social irrelevance]. – Saint Petersburg, 2005. – 267 p.
- Stepanov Y.S.* Al'ternativnyj mir, diskurs, fakt i princip pričinnosti [Alternative world, discourse, fact and principle of causality] // *Âzyk i nauka konca XX veka: sb. statej [Language and science of the end of the XX century: collection of articles].* – Moscow, 1995. – 432 p.
- Stone D.* Paradoks polityky. Mystectvo uxvalennya politychnyx rishen" [Policy Paradox. The Art of political decision making]. – Kyiv, 2000. – 304 p.
- Foucault M.* Arheologîâ znaniâ [The Archeology of Knowledge] / Tranc. from fr. – Kiev, 1996. – 208 p.
- Habermas J.* Tehnika i nauka kak «ideologiâ» [Technology and Science as Ideology] / Tranc. from germ. – Moscow, 2007. – 208 p.
- Shulga M.A.* Social"no-politychne upravlinnya: navchal"nyj posibnyk [Social-political management: learning guide]. – Kyiv, 2008. – 248 p.
- Yasaveev Y.H.* Konstruirovaniye social'nyh problem sredstvami massovoj kommunikacii [Designing of social problems using mass-media resources]. – Kazan, 2004. – 200 p.

